

ВОДИЙНОМА

ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ

2023 ЙИЛ

№4 (31)

1992 йил 19 июль якшанба куни. Доктор Боймирза Ҳайит ҳамроҳлари билан бирга Андижон давлат университетига ташриф буюрган. Ўртада доктор Боймирза Ҳайит, унинг ўнг томонида академик Аҳмадали Асқаров, чап томонида профессор Рустамбек Шамсутдинов, профессор Ҳамидулла Болтабоев, Рут хоним (Б.Ҳайитнинг рафиқаси), Мухтор Умархўжаев (Андижон тиллар институти ректори), қолганлари туркиялик қардошлар.

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2023 йил №4 (31)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор
Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор
Анвармирзо Хусайнов – Халқаро экология, инсон ва
табиат хавфсизлиги фанлар академияси мухбир аъзоси
Алишер Кудияров – т.ф.н., доцент
Бахтиёр Расулов – т.ф.д., профессор
Фарҳод Набиев – т.ф.д., профессор
Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик
Мамуржон Саидхонов – ф.ф.д.
Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор
Назиржон Турсунов – т.ф.д., профессор
Наим Каримов – ф.ф.д., академик
Ҳошимов Соибжон – т.ф.д.
Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Азизбек Маҳкамов

Техник муҳаррир:

Дилшодбек Хомидов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 03.07.2023 й
Қоғоз бичими 60x84 1/4, Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 500 дона.

Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 35

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва холислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет
«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўгалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, ТАРИХИЙ МЕРОСИМИЗ ДАРФАЛАРИ

Анвармирзо Хусайнов

Чашмаи Айюб булоғи 2

Д.Қуронов, Д.Абдуллаева, И.Мадғозиев

Чўлпоннинг Бухоро жумҳуриятидаги фаолиятига доир 5

Доктор Боймирза Ҳайит

Халқимга сўз 13

Доктор Боймирза Ҳайит

«Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи 20

Мнение о публикациях и деятельности д-р.Баймирза Ҳайита..... 42

Темур Хўжа ўғли

Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар» асари ўзбекча таржимаси ҳақида 49

Темур Хўжа, Сулаймон Иноятов, Шодмон Ҳайитов

Туркистон миллий кураши тарихи германиялик
муҳожир ўзбек олими талқинида 51

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

З.Хатамова

Кўқон хонлиги иқтисодиётининг молиявий таҳлили тарихидан 55

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚАТАҒОН ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Р. Шамсутдинов, Д. Хомидов, А. Маҳкамов

Боқудаги шарқ халқлари курултойи делегати
Сафо Ҳожи Жўрабоев ҳаётидан лавҳалар 61

З.Раджапов

19-ўзбек тоғ-отлиқ дивизияси вакили – Мирсаид Шомирбоев 68

М. Саидхонов

Тарихнинг тадқиққа муҳтож саҳифалари 71

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Х.Қурбонов

Ўзбекистондан Жанубий Уралга келтирилган «меҳнат
армиячилари»нинг ҳарбий саноатдаги фаолиятидан 77

Х.Қурбонов

Уралдаги «меҳнат армиячилари»нинг ижтимоий аҳволи 84

ТАЪЛИМ ВА ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ

Ш. Гаффоров, Ф. Набиев, Р. Шамсутдинов

Профессор Илҳом Саидов 70 ёшда. 92

Ш. Ҳайитов

Инсонийлик ва олимлик тамойилининг ибратли устози 97

Н.Турсунов

Марказий Осиё халқлари тарихига оид янги ва муҳим илмий тадқиқот 102

ЯНГИ КИТОБЛАР

Наим Каримов

Ўтмишдан келган адолатли нидолар 106

Комил Яшин

Сарвар Азимов замондошлари хотирасида 110

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ КУРАШИ ТАРИХИ ГЕРМАНИЯЛИК МУҲОЖИР ЎЗБЕК ОЛИМИ ТАЛҚИНИДА

Темур Хўжа, АҚШ, Мичиган университети профессори
Сулаймон Иноятов, БухДУ, тарих фанлари доктори, профессор
Шодмон Ҳайитов, БухДУ, тарих фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида Ватан тарихининг ўқилмаган саҳифаларини тўлдириш, совет мафкураси асосида бузиб талқин этилган тарихий воқеликларни объектив, бирламчи манбалар орқали очиб бериш борасида муҳим илмий ютуқларга эришилди. Айниқса, совет ҳокимиятининг 1917-1935 йиллар даври тарихи ўта мураккаб ва зиддиятли кечди. Бу йиллар Туркистон халқлари ҳаётида мустамлака зулмидан озод бўлиш учун курашлар кескин тус олган давр бўлди. Совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган маънавий ва жисмоний қирғинлар Туркистон аҳолисини уч гуруҳга бўлинишига сабаб бўлди. Буюк давлатчилик ва зўравонлик сиёсатига қарши қўлида қурол билан озодлик учун курашганлар гуруҳи оз сонли эмасди. Иккинчи гуруҳдагилар эса нотенглик, ҳуқуқсизлик ва зулмга бардош бера олмай хорижга, муҳожирликка кетишга мажбур бўлдилар. Учинчи гуруҳ аҳолининг катта қисмини ташкил этиб, улар ҳар қандай зўравонлик, тазйиқ ва камситишларга қарамай Ватанда яшаб қолдилар.

Шундай тарихий вазиятда тенгсиз ва омонсиз курашларга кирган, Ватан, миллат озодлиги учун ўз жонини гаровга тикканлар ҳақида

Ўзбекистонда ҳам, хорижда ҳам талайгина тадқиқотлар яратилди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг муҳожирликда яшаб Туркистоннинг аччиқ қисмати, юртдошлар миллий кураши ҳақида сара асарлар, юзлаб миллий мақолалар яратган тарихчи олимлардан бири Боймирза Ҳайитдир. Боймирза Ҳайит (1917-2006) урушдан сўнг умрининг сўнгги нафасигача Германиянинг Кельн шаҳрида истиқомат қилди. Ушбу шаҳарда 1974 йилдан бошлаб «Туркистон тадқиқотлар институти»ни ташкил этди.

Боймирза Ҳайитнинг ўнлаб монографиялари қаторида 1997 йилда Туркияда турк тилида¹ нашр этилган, Туркистон озодлиги курашига бағишланган фундаментал тадқиқотнинг илмий аҳамияти беқиёс ҳисобланади. Ушбу 2023 йилда Боймирза Ҳайитнинг юқорида қайд этилган китоби Андижон давлат университети профессори, тарих фанлари доктори Рустамбек Шамсутдинов ва Шаҳзодбек Болтабоевлар томонидан турк тилидан ўзбек тилига таржима қилинди.² Олимнинг монографиясини

¹ Boymirza Hayit. Basmacilar. Turkistan Milli Musadele Tarihi (1917-1934), Ankara. 1997.

² Доктор Боймирза Ҳайит. Босмачилар: Туркистон миллий кураши тарихи (1917-1934). Таржимонлар: Рустамбек Шамсутдинов, Шаҳзодбек Болтабоев). Тошкент: Akadem nashr. 2023.-376 бет.

Ўзбекистон ва Туркистон тарихи ихлосмандлари ҳамда кенг китобхонлар ушбу хайрли ва савобли иш туфайли ўзбек тилида ўқиш имкониятига эга бўлдилар.

Таржима китоб муқаддима кириш ва иккита катта қисмдан иборат. Унинг муқаддима, ва кириш қисмларида Боймирза Ҳайитнинг Туркистон тарихига оид маънавий мероси, олимнинг она Ватани Ўзбекистонда бўлиши, юртимиз олим ва зиёлилари билан мулоқотлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар: Туркистон миллий кураши тарихи (1917-1934)» китоби олти бўлимдан иборат бўлиб (12-296 бетлар), уларда Туркистон минтақасида кечган тарихий курашларнинг 1916 йилги халқ қўзғолонидан 1934 йилга қадар воқеликлари тизимли равишда баён этилган.

Айниқса, Туркистонда Совет режимига қарши курашнинг тарихий илдизлари 1917 йил октябрдан олдинги даврларга бориб тақалиши теран таҳлил этилган. Россия империяси Туркистонни мустамлака қилган йилларда (1867-1917) халқ қўзғолонлари, жумладан, 1898 йилги Дукчи Эшон қўзғолони, 1916 йилги мардикорликка олишга қарши халқ қўзғолонлари ҳақида тарихий манбалар ва архив аҳамиятига эга бўлган ҳужжатлар орқали фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Боймирза Ҳайит Туркистонда озодлик учун курашнинг бошланиши ва сабаблари ҳақидаги масалаларни таҳлил қилар экан, 1917 йил кузидан большевиклар ҳокимияти вужудга келиши билан шиорбозлик ва ваъдабозликдан иборат сиёсат юритилганлиги, аслида олдинги ҳукумат сингари империячилик «руслаштириш» сиёсатини давом эттирилганлигини илмий жиҳатдан инкор қилиб бўлмас далиллар билан исботлайди. Совет ҳукумати билан миллий тараққийпарварлар ўртасида Туркистон келажаги учун аёвсиз курашлар кечганлиги, миллий зиёлилар совет мафкурасига қарши сиёсат майдонига кирганликлари ҳақида ҳам мулоҳазалар билдирилган. Туркистон тақдирини миллий манфаатлар нуқтаи назаридан туриб ҳал этиш мақсадида маҳаллий миллат вакиллари илк

миллий ҳукуматлар: «Туркистон Мухторияти» (1917-1918); Алаш Ўрда ҳокимияти (1918-1919) кабиларга асос солдилар. Бироқ ушбу ҳукуматлар яшовчан бўлиб чиқмади. Уларга миллий ҳукумат сифатида эмас, балки «бой унсурлар», «инқилобий душманлар», «эскилик тарафдорлари», «ашаддий миллатчилар» сифатида қаралди. Туркистон Мухторияти қонга ботирилиб, арман дашноқлари томонидан шафқатсизларча талаш ва босқинлар, зўравонликлар уюштирилди.

«Туркистон Мухторияти»нинг марказий шаҳри Қўқон вайрон қилиниб, шаҳар «ўликлар шаҳри»га айлантирилди. Ушбу воқеликлар ва даҳшатли манзаралар ҳақида ёзар экан, Боймирза Ҳайит Туркистон аҳолисининг совет ҳокимиятига бўлган ишончи ва умиди батамом тугаганлигини қайд этган. Туркистонда бошланган озодлик учун кураш, қуроли ҳаракатлар солномаси «Туркистон Мухторияти» қонга ботирилганидан сўнг бошланиб, бу ҳаракат гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб, гоҳ ютуқларга эришиб, гоҳ мағлубият аламини чекиб салкам 2 йил давом этди.

Доктор Боймирза Ҳайит 1918-1919 йилларда «босмачилик» ҳаракати маркази Фарғона водийси бўлганлиги, ушбу ҳаракатни маънавий раҳнамолари Катта ва Кичик Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбеклар ҳақида бой маълумотларни келтиради. Шунингдек, Фарғона водийсининг сўлим табиати, тарихий географияси, ушбу заминдаги аҳолининг миллий-этник хусусиятлари, ислом маънавияти ва қадриятларини асраб келганлиги тўғрисида муаллиф кенг маълумотлар беради. Русларнинг ушбу аҳолига «қўзғолонга мойил халқ» деб берган ташхиси асосида аслида хўрлик ва камситиш, зулм ва зўравонлик ётганлиги китоб саҳифалари орқали ёрқинлаштирилган.

Туркистонда қуроли курашлар тарихида Бухоро амирлиги ва Хива хонликларида монархия тузумига қарши тўнтаришлар, ХХСР ва БХСРда миллий ҳукуматлар вужудга келишининг тадрижий воқеликлари, 4 йил яшаган ушбу миллий ҳукуматлар давридаги «босмачилик» ҳаракати ҳам доктор Боймирза Ҳайит талқинида атрофлича баён қилинган. БХСР ва

ХХСР йилларида миллий зиёлилар, жадидлар партияси ва РКП (б) таъсирида бўлган БКП, ХКП каби компартиялар ўртасидаги мафкура майдонида кечган курашлар далиллангани эътиборга лойиқ. Миллий ҳукуматлар билан Қизил Армия, Россия Федерацияси мафкурачилари билан миллий зиёлилар ўртасидаги мафкуравий тўқнашувларни Боймирза Ҳайит баён қилар экан, миллий истиқлол учун кураш турли шаклларда давом этганлигини назарий жиҳатдан чуқур идрок этган. Бу ўринда миллатпарвар ҳукумат аъзоларининг қўрбошилар, истиқлол курашчиларига хайрихоҳ бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар муҳим илмий аҳамиятга эга.

Доктор Боймирза Ҳайит китобининг таржимонларидан бири Р.Шамсутдинов Ўзбекистонда озодлик учун курашлар ва улар иштирокчилари ҳақида фундаментал илмий мақолалар муаллифи бўлганлиги учун хорижлик олимнинг ушбу йўналишдаги мулоҳазаларини етарлича ва чуқур идрок этган ҳолда ушбу руҳ ва жиҳатни таржимага сингдирган. БХСР ва ХХСР кечган «босмачилик» ҳаракатининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида билдирилган илмий хулосалар китоб қадрини яна бир поғона юқорига кўтарган.

Боймирза Ҳайит китобида 1921-1922 йилларда Туркистондаги озодлик ҳаракатида, миллий мужоҳидларда Анвар Пошо (1881-1922)нинг ролига алоҳида бўлим (5-бўлим)ни ажратган. Анвар Пошонинг 1921-1922 йилларда Бухорога ташрифи, БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси Раиси Усмон Хўжа Пўлатхўжаев (1878-1968) ва бошқа ҳукумат аъзолари билан мулоқотлари, ёзишмалари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Олим Анвар Пошо шахсияти ва фаолияти ҳақида Туркия ва хорижда яратилган тадқиқотларга таяниб, ишончли далиллар келтирилган.

Боймирза Ҳайит китобининг олтинчи бўлимида Туркистонда миллий курашнинг охириги босқичи 1922-1934 йиллар тарзида талқин этилган. Ватан тарихшунослигида «босмачилик» ҳаракати Туркистонда 1918-1925, 1925-1935 йиллар тарзида даврлаштирилади.

Олим «босмачи» атамасининг мазмун ва моҳияти, Афғонистондаги мужоҳидлар ҳара-

кати (1979-1989 йй) билан Туркистондаги ХХ аср дастлабки ўн йилликларидаги озодлик кураши ўртасидаги айрим жиҳатларни қиёсий таҳлил қилган.

Шунингдек, 1914-1918 йиллардаги Россия томонидан Биринчи жаҳон уруши туфайли асир олинган ва Туркистонга сафарбар қилинган немис, австрийс, румин, венгр (мадьяр) асирларидан Қизил Армия фойдаланганини, улар орасидан етишиб чиққан зобитлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Р.Т.Шамсутдинов, Ш.Балтабаев Боймирза Ҳайитнинг мазкур асарини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида китобдаги айрим камчилик, хатоларни тузатганлар, тарихий шахс, воқеалар суратларини келтирилганлар, айрим масалаларга изоҳлар берганлар, ҳаттоки ўзлари номидан айрим воқеалар тафсилотини янги архив материаллар асосида бойитганлар.

Муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, Туркистондаги «босмачилик» ҳаракатига инглиз, турк, немис (хориж) тарихчилари муносабати ҳақида ҳам китоб орқали билиб олиш мумкин.

«Босмачилар: Туркистон миллий кураши тарихи (1917-1934)» китобининг 297 саҳифасидан 373 саҳифасига қадар сўнги қисмида таржимонлардан тарих фанлари доктори, профессор Р.Т.Шамсутдиновнинг истиқлолнинг илк йилларидан бошлаб, ундан кейинги даврларида ёзилган 12 та илмий мақоласи ҳам ўрин олган. «Босмачилик» кураши тарихига доир мулоҳазалар «сарлавҳаси остида берилган ушбу мақолалар Боймирза Ҳайит китобидаги фикрларга ҳамоҳанг келади ва бирламчи манбалар, шунингдек, архив ҳужжатлари асосида ёзилган. Бу эса доктор Боймирза Ҳайит ва профессор Р.Т.Шамсутдинов илмий ижодида муштараклик борлигидан далолат беради. Айниқса, «босмачилик» ҳаракати йўлбошчилари «Парпибек ва Охунжон қўрбоши», «Шермуҳаммадбек ҳаётига чизгилар» (3 та мақола), истиқлолчилар маънавий раҳнамоси «Саид Носир Хонтўранинг тақдири ва қисмати» каби мақолалар бу борада амалга оширилган муҳим илмий вазифалардир.

Яна бир жиҳатни алоҳида қайд этиш мумкинки, профессор Р.Т.Шамсутдиновнинг

китобда жамланган мақолалари турли матбуот органлари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Фан ва турмуш», «Мулоқот», «Шарқ юлдузи» журналлари ва ҳ.к.нинг турли йиллардаги бир қатор сонларидан ўринолганди. Ушбу мақолаларни бир китобда тўпланиб, китобхонлар ҳукмига ҳавола этилиши айни муддао бўлди ва тадқиқотчиларга бу жиҳатдан қулайлик яратилди.

Доктор Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар: Туркистон миллий кураши тарихи» китобининг ўзбек тилига таржима қилиниши Ўзбекистон тарихи фани ривожда муҳимлигини тўла эътироф этган ҳолда ушбу каби нашрларни Ватанимиз тарихига ихлосманд юртдошларимиз интизорлик билан кутаётганлигига ҳам ишончимиз комил.